

La vinya a Mallorca després de la conquesta catalana: un conreu de colonització feudal?

Ricard Soto*

Universitat de Barcelona

Resum

La prohibició alcorànica de consumir vi va fer que a les societats musulmanes del Mediterrani la vinya es veiés reduïda a formar part d'un sistema de policultiu en què el seu paper consistia a proporcionar raïm i panses. La colonització feudal produïda després de la conquesta catalana va fer d'aquest conreu un dels elements més importants de la reorganització agrària i s'arribà a assolir una expansió molt considerable de la producció de vi.

Paraules clau: època musulmana, conquesta feudal, expansió conreus colonials, vinya, Mallorca.

Abstract

Koranic prohibition of wine consumption reduced vine growing in the Muslim societies of the Mediterranean to a small part of a polycultural system where its role was to provide grapes and raisins. Feudal colonization after the Catalan conquest gave this crop one of the most important roles in the new agricultural system, leading to a considerable expansion of wine production.

Keywords: muslim era, feudal conquest, colonial expansion, crops, vineyards, Majorca.

Que la vinya constitueix una de les característiques del paisatge agrari mediterrani des de temps molt pretèrits, i que Mallorca no en resulta una excepció, no pot ser posat en dubte. Tanmateix, hom es pot preguntar si els dos moments de ruptura agroecològica que suposen

* Professor del Departament d'Història i Institucions Econòmiques a la Universitat de Barcelona (ricardsoto@ub.edu). Aquest treball s'ha elaborat amb el suport del projecte internacional de recerca Sustainable farm Systems: long-term socio-ecological metabolism in western agriculture, Partnership Grant funded by the Social Sciences and Humanities Research Council of Canada, en associació amb el projecte HAR2012-38920-C02-02, 2013-2015. Agraïxo els comentaris dels avaluadors de la revista.

Rebut: 20-II-2014. Avaluat: 17-VII-2014. Versió definitiva: 9-IX-2014.

la colonització araboberber i la posterior colonització catalana van incidir fortament en la presència i el paper de la vinya. El que pretenem en aquest paper és presentar indicis, sobretot documentals, del fet que aquesta doble ruptura sí que tingué conseqüències concretes i importants.

El problema de la vinya a les illes orientals d'al-Àndalus

Des de la seva introducció abans de la conquesta romana, la vinya ha estat present a la península Ibèrica i a les illes Balears, però la qüestió no és la de la seva presència en si, sinó la de la seva importància i el seu paper. A l'Imperi hi havia dos tipus de conreus vitícoles: d'una banda, el de les explotacions dedicades al policultiu, on la vinya era un element més d'una agricultura de subsistència, i de l'altra, una viticultura comercial, dedicada a la producció i venda de vi fins i tot a mercats externs, tot i que potser fóra més avinent parlar de monocultiu en comptes d'agricultura comercial, ja que tots els productes agrícoles tenien la doble destinació de mercat i consum directe. De fet, el tret diferencial d'una explotació agrària era el predomini d'un monocultiu qualsevol (cereal, olivera, vinya, moreres...) que marqués la pauta d'especialització orientada més als mercats que no pas al consum directe.

Alguns indrets de l'Imperi, particularment a la Gàl·lia i a Itàlia, destacaven en aquest aspecte, tot i que sembla que a les Balears el vi també tenia alguna importància.¹ L'abast de la vinya en aquesta època ens resulta desconegut.

La llarga etapa dels «segles obscurs», durant la crisi de l'Imperi, l'ocupació dels vàndals i la dominació bizantina, només ens permet suposar una tendència creixent a l'abandonament de conreus especulatiu² i una inclinació als conreus de subsistència, amb una accentuada orientació cap al policultiu promiscu, vinya inclosa.

Durant els tres segles d'ocupació musulmana, la vinya continuà existint, ja que hom en troba alguna referència cronística,³ i posteriorment hi ha referències a vinya tan immediates a la conquesta que difícilment podien haver estat introduïdes pels colonitzadors en tan poc temps.

Un bon tema de polèmica és el del consum de vi a al-Àndalus. D'una banda, el consum d'aquesta beguda era objecte d'interdicció religiosa, però, de l'altra, consta que era elevat, consentit i celebrat.⁴ Com totes les prohibicions religioses, aquesta anava de la mà dels dife-

1. Segons Diodor de Sicília, els indígenes de les Balears majors consumien vi en quantitats ingents, mentre que Eivissa estava plenament integrada en el comerç del vi púnic. D'època baiximperial o tardoromana és la premsa de vi trobada a Can Maiol, Felanitx. «En definitiva, després de la conquesta de 123 aC les Balears es convertiren en un focus vitivinícola de gran transcendència, no només localment, sinó que la qualitat dels seus vins, altament valorats per la societat romana, don a l'arxipèlag una repercussió generalitzada en el conjunt de l'imperi» (Marimon 2009).

2. Rosselló (1973). Vegeu, més recentment, Gil, Valdés i Díaz Fernández (2002).

3. A la crònica d'al-Zuhri del segle XI hom no esmenta la vinya, ni per a destacar la seva absència, com sí que fa, en canvi, amb l'olivera (Barceló, 1984). En la famosa descripció de l'illa de Pere Martell, per tal d'incitar a la conquesta, la vinya té un paper molt petit, però s'hi esmenta: «Les 13 parts —districtes o *ajza*— són poblades, les quals són planes e són lluny de muntanyes, e són molt bones per blats, molt han de forment e d'ordi, quasy han fretura de fruites, oliveres no han, nodreixen poques vinyes, són riques d'ovelles e d'altres bestiar, de pous beuen, e moltes vegades d'aigües reebudes en cisternes e en fosses en temps de pluges, per ço que dretament sien semblants a les parts d'Urgell en molt de coses» (Rosselló 1974, p. 315-316).

4. Castro (1996).

rents episodis de rigorisme, i no resulta escabellat pensar que l'època taifa era propícia a la violació de la norma, mentre que els períodes almoràvit i almohade, almenys en el seu inici, donarien lloc a uns reptes de puritanisme.⁵ Però fins i tot durant els moments de més zel religiós, la prohibició del consum de vi no tenia per què afectar la vinya, ja que els seus productes poden ser consumits en forma de raïm, panses, most o vinagre, productes sobre els quals no hi havia cap mena de prohibició.⁶

Sia com sia, l'existència de vinya a Mayûrqa està acreditada. Formava part del policultiu de les zones rurals i periurbanes, com veurem a continuació.

Ara bé, més que l'origen de la vinya, el que interessa és el seu paper econòmic. No representa el mateix un conreu promiscu, en què les vinyes alternen amb altres arbres, que l'especialització vitícola, dedicada a la comercialització. Els primers exemples documentals de què disposem, molt propers a la data de la conquesta, ens parlen d'una viticultura promiscua. A l'alqueria Hulxarig, d'Inca, el 1243, s'esmenta l'associació de *trileas* amb figueres: «Item dono tibi quoddam figerale que se tenet cum cumba et amigdalario et trileas que sunt sub figerales que cum Berengarii Vineis dimidit».⁷ Fins i tot molt més tard, quan la vinya ja s'havia expandit i havia arribat a una certa especialització en alguns llocs, encara s'alternava amb altres conreus, particularment arborícoles.⁸ Tot i l'evolució posterior, de la qual parlarem a continuació, aquesta tendència la continuarem veient fins a finals de segle. En aquest sentit, trobem l'exemple de 1286, en què s'estableix a la parròquia de Bunyola «quoddam trocium vinee cum terra in qua plantata est dicta vinea, cum omnibus olivariis et aliis arboribus diversorum generum quos ibi sunt et decetero fuerint».⁹ O bé la venda, el 1293 de «medietatem illius vinee cum medietatem trocii terre in qua dicta vinea est cum olivariis et cum arboribus et cum plantis diversorum generum».¹⁰

La vinya després de la conquesta

La vinya en el procés de colonització agrària després de la Reconquesta

El conreu de la vinya, com el de l'olivera, constitueix un aspecte fonamental de l'expansió tant urbana com feudal a la Mediterrània nord-occidental.¹¹ L'expansió de la vinya és un dels elements clau de la transformació dels paisatges agraris després de la Reconquesta, tant catalano-aragonesa¹² com castellana.¹³ En síntesi, el vi esdevingué el símbol d'una agricultura urbanitza-

5. Urvoy (1978).

6. Escartín (2005); Castro (1996).

7. Escritura de Cartes Reials (ECR) 342, f. 154v. Arxiu del Regne de Mallorca (ARM).

8. Garcia Oliver (2004) assenyalava el mateix per a València.

9. ECR 349, f. 1271v.

10. ECR 353, f. 223v-224.

11. Així ha estat palesat ja des de fa molt per a diverses zones d'Itàlia (Pini 1974) i de la península Ibèrica, particularment per al cas de Barcelona (Bonnassie 1979, p. 448-456).

12. Per al Baix Aragó, vegeu Laliena i Ortega. Per a Tortosa, a la Catalunya Nova, Virgili (2001) i Salrach (2001). Per a València, Torró (1992 i 2012) i Garcia Oliver (2004).

13. A la Corona de Castella tenim els casos, ben documentats ja, de Castella la Nova (Sánchez Benito 2009, amb un interessant resum bibliogràfic) o de l'Andalusia bètica (Martín Gutiérrez 2004; Borrero Fernández, 1995).

da, en estendre les ciutats llur influència sobre els rerepaïsos respectius, cercant uns rendiments immediats i monetitzables, molt lluny de l'agricultura de subsistència de consum agrari directe basada en els cereals anterior al segle xi, àdhuc a les zones mediterrànies. En aquest sentit, el vi és un dels elements que sintetitzen més bé la lògica rendibilista del sistema senyorial en combinació amb les expectatives dels pagesos, en ser un dels productes que més depenen del mercat. De fet, la producció de vi per a consum propi devia ser relativament minsa, i la major part de la producció devia comercialitzar-se. En el cas de Mallorca, resulta extraordinàriament simptomàtic que tots els pagaments de rendes de vi (reials o senyorials) s'estipulen en moneda, mentre que el blat i l'oli ho fan en espècie.¹⁴ La comercialització del vi, doncs, havia estat prèvia al pagament del cens, del delme o de qualsevol altra renda, i havia estat duta a terme pel mateix pagès.

En una data tan primerenca com el 2 d'agost de 1240 hom troba ja una exportació de 1.500 quaters de vi (4.680 litres) a València,¹⁵ per la qual els transportistes reben set lliures jaqueses. Havien passat deu anys des del moment de la conquesta, i en aquest temps és possible que les plantacions de vinya a l'illa ja haguessin començat a donar resultats.¹⁶

El 3 d'agost de 1256,¹⁷ tanmateix, el batlle Bernat de Font reconeix haver rebut 230 *migeroles*¹⁸ de vi de Pantaleó de Barcelona i de Ramon Berenguer, «cives Massilie», per les quals els deu la quantitat de 266 besants sarraïns d'Alexandria. Es tracta, sens dubte, d'una «importació», tot i que el document no especifiqui la procedència del vi, sinó la dels venedors. Possiblement, el 1256 Mallorca encara no havia assolit el límit «òptim» d'autoabastament de vi, conseqüència d'una encara pobra extensió del vinyar.

Algunes de les referències respecte al vi a Mallorca estan lligades a l'única comunitat que va viure la ruptura de la societat islàmica a la cristiana sense patir-ne les conseqüències, els jueus.¹⁹ Els jueus utilitzaven un vi sense aigua i sense la intervenció de no-jueus en la seva elaboració, «vino judayco». Suposo que el preu d'aquest vi era superior al del vi grosser, encara que fos només per la seva puresa. El fet és que el 1242 el vi jueu, sense aigua, valia vuit diners per quarter.²⁰ Una dada aïllada i descontextualitzada perquè ignorem les característiques del mercat del vi jueu», d'on procedia i si estava sotmès (com quasi tots els productes consumits per aquesta comunitat que era una infinita font de riquesa per als monarques) a càrregues excepcionals. En qualsevol cas, el que sí que podem dir és que quinze anys més tard, el 1257, un quarter de vi «sense aigua» valia quatre diners, la meitat.²¹ Crec que l'única interpretació possible és que en un espai de temps molt breu la vinya i la producció de vi ja havien assolit unes dimensions considerables.

14. Soto (1997).

15. ECR 343, f. 276.

16. Serra (1993, p. 285) explica que el contracte de *complantatio* preveu un temps d'entre quatre i set anys per a l'època de plantació.

17. ECR 344, f. 69.

18. La migerola és una mida per a fluids no pròpia de Mallorca, sinó de Catalunya (Bisson 1985, p. 302-303) o Provença (Alsina, Feliu i Marquet 1990), d'equivalència indeterminada. És clarament un diminutiu de mitgera i, tenint en compte que el sistema mètric es basava en múltiples i submúltiples de 4 (com la quartera i la quarterola) i que la mitgera de Mallorca utilitzada a Mallorca devia ser la rossellonesa, equivalent a 15,0419 l, devia ésser de 3,76 l, molt semblant a un quarter de Mallorca, de 4,10 l.

19. Soto (1978).

20. ECR 342, f. 77v.

21. ECR 344, f. 263.

Característiques del conreu de la vinya

La documentació mallorquina, malgrat la seva relativa riquesa en esments de vinya, no resulta gaire explícita respecte de les característiques del seu conreu, no ja tan sols pel que es refereix a aspectes aitals com la producció i els rendiments, sinó també a aspectes tan elementals com si es tractava de ceps o d'emparrats (*trileas*)...²² A vegades sembla, fins i tot, que el nom *vinea* no sigui sinó un nom genèric que encobreixi uns tipus de conreus diferents. L'extensió constitueix un altre dels aspectes poc explícits, encara que en tenim algunes notícies que es veuran a continuació. Finalment, la localització de zones vitícoles és gairebé l'únic aspecte que la documentació consultada permet destriar amb una certa seguretat.

La vinya a Mallorca va ser molt sovint una opció per tal de paliar les deficiències climàtiques per al conreu de cereals.²³ En l'ordre de prioritats del procés de colonització agrària, la vinya anava darrere del cereal. Quan l'any 1264 l'infant Jaume reconegué «ce utilitatem nostram si Raffallum Bibas Huaxaragib, quod est in termino Sancte Eulalie et est .iiii. jovatarum et est de portione quondam domini Nunoni Sancii, plantetur vineis cum sit foret exterile ad laboratione panis, de mera liberalitate mea»,²⁴ s'evidencia aquest extrem. En aquells moments, el futur Jaume II estava encetat un procés de rendibilització del seu futur reialme. L'extensió d'aquest *rabal*, independentment de l'equivalència de la jovada, era important,²⁵ encara que hom ignora fins a quin punt tot es va dedicar a vinya.

Tot i que la major part de les notícies de plantació de vinya es refereixen a mesures inconcretes,²⁶ de vegades s'hi esmenten les dimensions, com a l'establiment, el 1247, d'una honor a l'alqueria Benifrangí, de Montuïri, estipulant «quod ibi plantes una quarterata de vinea, et vindemia non tenearis dare mihi nisi quinto»,²⁷ i altres vegades aquestes mides són considerables, com quan el 1264 Guerau Bremona demana llicència per plantar vinya a l'alqueria Benifarda, de Felanitx, sobre una extensió de vint quarterades (14,2 ha). El permís li fou concedit un cop la possessió va ser mesurada pels agents del batlle, els quals visitaren aquella terra i havent tingut consell decidiren que era apta per plantar-hi vinya.²⁸ El 1266, Bernat de Cunills sollicita permís del batlle reial Pere de Caldes «petens et suplicans quod haberet licentiam et possessionem plantando vineam in quendam honore suo quod est .xii. quarteratas quod habet in alqueria sua de Manacor» tingut per Nunó Sanç, llicència que li va ser concedida.²⁹ Tenia, llavors, una extensió de nova plantació de més de 8,5 ha. El 1271, Guillem Rubí estableix deu quarteres de

22. En molt pocs casos s'estipula de què es tracta. Per exemple, a ECR 342, f. 224, és possible que hom parli de ceps, però aquest és un cas dubtós! L'esment a *trileas* (vinya suportada, emparrat) tampoc és gaire explícit: per exemple, el cas citat a la nota 7 de l'alqueria Huxarig d'Inca, l'any 1243. Vegeu Serra (1993, p. 284) per al concepte de *trilea* a Catalunya.

23. Oliver (1993).

24. ECR 345, f. 217.

25. Entre 12 i 45 ha. Vegeu Mas i Soto (2007) i Pérez (en premsa).

26. Com l'establiment el 1266 d'un tros de terra a la vall de Bunyola «ad vineam faciendam» (ECR 345, f. 265), un altre tros de terra al mateix lloc també el 1266 «ad vineam faciendum» (ECR 345, f. 271v-272), o una «sortem terre... in qua est plantata iam vinea et ad plantandum» (ECR 345, f. 272).

27. ECR 341, f. 160.

28. ECR 345, f. 213.

29. ECR. 345, f. 282v.

terra (7,10 ha) «ad meliorandum et vineam plantandum» al seu *rabal* de Ciutat, tingut per alou a la porció que fou de Nunó Sanç.³⁰

En un context en el qual la colonització agrària encara no havia assolit els seus màxims, la vinya era també una opció per fer noves rompudes, com ho palesen els exemples de Bunyola el 1269, en què s'estableix «unum trocium garrigie ad plantandum vineam».³¹

Evidentment, en aquest cas, la plantació de vinya suposa un rompiment o rompuda de terres «improductives» (malgrat que la garriga sempre podia ser aprofitable des de diferents punts de vista). De la mateixa manera, el 1276, el batlle reial Arnau d'Illa establí a Bartomeu Mateu, tutor de Ferrer Mateu i de Mateua, fills del seu germà Mateu, «quod possitis unam quarteram vinee plantare in dicta alqueria scilicet in dicta garriga».³²

Això pel que respecta a les extensions, que, com es pot veure, ultrapassaven, en alguns casos de molt, el que es podrien considerar explotacions d'autoconsum i eren clarament explotacions de caràcter comercial.

Els preus resulten difícils de determinar, atès que poques vegades es posa en relació els preus amb les extensions, i tampoc sabem la proporció de vinya respecte al total de terra, la seva qualitat i producció, ni els pagaments i condicions a què es trobava sotmesa la compra-venda. Tanmateix, sabem que el 1281 van ser venudes a Inca onze quarterades i mitja de vinya per 21 lliures reials de València, és a dir, 36,5 *solidos* aproximadament per quartera.³³ El 1294, a Ciutat, es van vendre tretze quarterades i mitja per 23 lliures, uns 34 *solidos* per quartera.³⁴ Tanmateix, el 1280, a Canarossa, dues quarterades de «terra cum vinea que ibi est et cum arboribus que ibi sunt»³⁵ havien costat 25 *solidos*, 12 *solidos* i mig per quartera.

Algunes explotacions devien furnir una producció considerable. Una sola alqueria de les Muntanyes, la Calobra, objecte de diverses concessions, pagava un cens del vi anual de 400 quarters (1.248 litres), al llarg dels anys 1249,³⁶ 1256³⁷ i 1266.³⁸ El valor monetari estava entre 1.600 i 3.200 diners, o sigui, 6,66 i 13,33 lliures (vegeu *infra*). Si calculem el cens en un cinquè de la producció, això representaria 2.000 quarters, 62,4 hectolitres de vi anuals, una quantitat gens menyspreable, i expressat en valor monetari, un preu d'entre 8 i 4 diners per quarter, 33,33 a 66,67 lliures. La importància del vi a les Muntanyes ens resulta, però, desconeguda per aquesta primera fase, ja que sols tenim les vendes reials de l'any 1275 (8 lliures reials de València) que, de tota manera, resulten poc importants: el 3,13% de les vendes de vi d'aquell any.³⁹ I això, de fet, sembla poca cosa comparat amb l'exemple de l'alqueria de la Torre Major de Banyalbufar, el 1272,⁴⁰ analitzat més tard i que contenia dues bótes de vuitanta somades i una bóta amb 3.000 quartins de vi (800 hl), que tindria un preu en el mercat de 325 lliures rals de València, 6.500 *solidos*.

30. ECR 348, f. 3v.

31. ECR 347, f. 42.

32. ECR 348, f. 336.

33. ECR 350, f. 41.

34. ECR 353, f. 166v-167 i 180v-181.

35. ECR 349, f. 41v.

36. ECR 341, f. 168v.

37. ECR 344, f. 149.

38. ECR 345, f. 185.

39. ECR 348, f. 196.

40. ECR 348, f. 37v.

La geografia de la vinya a Mallorca

El conreu de la vinya i la producció de vi a Mallorca, en l'actualitat, se centren en algunes contrades molt concretes, com algunes àrees del Raiguer o migjorn i de Llevant. De fet, pràcticament tota l'illa permet el conreu de la vinya i el que va determinar la seva expansió des de la conquesta és una qüestió de cost d'oportunitats. Com ja he assenyalat, el conreu de la vinya era alternatiu al del cereal. Això es veu en diferents notícies documentals, ja citades, en què es donen ordres i permisos «plantetur vineis cum sit foret exterile ad laboratione». Val a dir, en aquest sentit, que l'expansió geogràfica de l'illa assoleix tot Mallorca. En diferents estudis ja publicats, vaig recollir aquestes referències⁴¹ que quasi triplicuessin el de concessions per estendre l'olivera, un altre gran element de l'expansió de la nova agricultura mallorquina. S'hi han trobat referències a vinyes en 83 alqueries de tota l'illa, el que no és, segurament, sinó una petita part del total d'alqueries on s'havia començat a plantar vinya. No hi ha cap terme on no hi hagi vinyes; ara bé, el nombre de documents que esmenten vinya depèn del repartiment irregular de referències documentals. Per circumstàncies en certa manera fortuïtes, termes com ara Bunyola i Sóller tenen una gran quantitat de documentació respecte a la localització del vinyet, mentre que alguns termes com per exemple Inca o Ciutat de Mallorca estan infrarepresentats documentalment, tot i que ens consta que la seva producció vitícola era molt superior.

La principal font per a establir la importància de la vinya són, doncs, els drets reials. A la Mallorca del segle XIII els drets reials eren subhastats (encantats) i el comprador o arrendador s'encarregava de recollir la collita,⁴² en el que de fet representava una modalitat a gran escala dels contractes d'esplet.⁴³ Quins drets representaven exactament i sobre quins territoris concrets s'aplicaven resulta, fins i tot a hores d'ara, difícil de determinar. No és un delme, sinó el conjunt de drets del rei (que de vegades, en explotacions de les quals té el domini directe, inclouen el cens) sobre les explotacions de la part reial, i això fa que les vendes de drets reials, durant el segle XIII, siguin molt poc fiables per tal de determinar l'evolució de la producció. Però no hi ha dubte que el volum dels drets reials hi guarda una relació directa, i en aquest sentit hom pot assegurar que al llarg del segle XIII les quantitats augmenten molt i que se centren en algunes zones molt concretes de l'illa. Les zones més importants resulten ser Ciutat de Mallorca i Inca. Bunyola, Felanitx i Canarossa (Alaró), sobretot, malgrat estar molt ben documentats per les notícies de plantació de vinyes, representen unes quantitats molt més minses. La relació entre viticultura i comercialització és més evident que en el cas dels altres conreus, ja que mentre que el blat i l'oli, els altres productes agraris sistemàticament objecte d'encant, expressen els seus valors en espècies (quarteres de blat o quartans d'oli), el vi és venut sempre en metàl·lic.⁴⁴

41. Soto (1997); Kirchner i Soto (2006); Soto (2013). La documentació recollida se centra en 208 documents que donen notícia de vinyes localitzables en diverses alqueries o termes, 76 documents que es refereixen a la venda de drets reials sobre el vi i 45 que són permisos expressos per plantar-hi vinyes. Tot procedeix de l'Axii del Regne de Mallorca, sèries d'Escrivania de Cartes Reials (ECR), Pergamins de Reial Patrimoni i Audiència i Protocols Notarials, a més del Delmari de 1310 procedent de l'Axii Capitular de Mallorca.

42. Soto (1997).

43. El contracte d'esplet (*ius expletendi*) implica la compra de la collita per anticipat.

44. Això vol dir que el seu valor sempre s'expressa en moneda, tot i que es tracti de moneda de compte.

Quadre 1. Vendes i establiments de vinya a la ciutat de Mallorca

Operació	Objecte/ Condicions	Extensió	Preu	Lloc	Any	Ref. Doc.
Ordre de plantació de vinyes		4 jovades		Rahal Bibas Huaxaragib (<i>in termino Sancte Eulalie</i>)	1264	ECR 345 f.217
Establiment	Rahal <i>ad meliorandum et ad vineam plantandum</i> en alou	10 quarteres de terra		Ciutat	1271	ECR 348 f.3v
Venda	<i>trocium vinee plantata</i>			Ciutat	1274	ECR 348 f.218v
Establiment	Vinya			Mur de Ciutat	1274	ECR 347 f.116
Venda	<i>trocium vinee plantata</i>			Ciutat	s.d.	ECR 347 f.91
Subhasta	Vinya		5020 solidos reials de València	Ciutat de Mallorca	1279	ECR 349 f.4v
Venda	Un tros de terra <i>in qua est vinea plantata et in parte ad plantandum</i>		32 ½ lliures re.val.	Pla de Catí	1279	ECR 349 f.65v
Venda	Tros de terra <i>plantatum vinee</i>		16 lliures re. val.	Ciutat de Mallorca	1281	ECR 350 f.90v
Establiment	<i>Trocium terre in quo est plantate aliquo de vinea</i>	20 quarterades		Puig de la Mesquita « <i>quod itur ad Portum Pinum</i> »	1281	ECR 350 f.141
Venda	Tros de terra <i>tam laboratum quam herenum cum cum quadam vinea que ibi plantata est et cum quadam domo que ibidem est constructa</i>		21 lliures re. val. quíties	«Satis prope caminum que itur ad Portum Pinum»	1282	ECR 353 f.292v/293

Venda	Una peça de terra <i>plantata de vinea et in parte ad plantandum</i>		33 lliures re. val.	« <i>juxta Civitate</i> »	1284	ECR 349 f.184
Establiment	Tros de terra plantat de vinya <i>et in parte ad plantandum</i>		5020 sol. re.val.	Ciutat de Mallorca	1287	ECR 351 f.222
Venda	Un tros de terra <i>cum vinea que ibi plantata est</i>		22 lliures re. val.	Rahal Albexir, al pla de Catí	1293	ECR 353 f.117v
Venda	Tros o peça de terra. 4 quarterades estan lliures de cens	13 i 1/3 quarterades de <i>quam est aliquantum plantatam vineam</i>		Pla de Catí	1294	ECR 353 f.166v/167 i 189v/181

Font: elaboració propia.

Ciutat de Mallorca, capital d'una illa sovint qualificada de «megalocèfàlica», seria el principal mercat del vi, tant per a consum urbà com per a exportació o importació. El conreu especulatiu de la vinya era bàsicament urbà,⁴⁵ i el terme de Ciutat inclou algunes de les referències a plantacions de gran extensió, com la del *rabal* Bibas Huaxaragib al terme de Santa Eulàlia de quatre jovades, abans esmentat, o la de les deu quarteres de terra (7,10 ha) «ad meliorandum et vineam plantandum» en un *rabal* de Ciutat, tingut per alou a la porció que fou de Nunó Sanç.⁴⁶ La vinya constituïa un conreu immediat a la ciutat, com ho palesa l'establiment d'una «vinea ante domos vineari que est ad plantandum» amb el mur de Ciutat.⁴⁷ Si mirem el preu d'algunes de les vinyes que vorejaven Ciutat i les relacionem amb els preus que hem vist abans, podem deduir que es tractava d'explotacions importants, com la que recull una subhasta d'una vinya a Ciutat de Mallorca el 1279.⁴⁸ En aquesta notícia documental conflueixen diversos aspectes que denoten una vinya urbana «especialitzada», on fins i tot s'esmenten «una cuba et .iii. botis». La vinya estava en plena expansió, ja que es descriu com «vineam in parte plantata et ad plantandum», i a més a més apareix lligada a un personatge clau en l'expansió de la vinya com ara Jaume Picany, el responsable de la colonització vitícola de la zona de Felanitx als anys 1257 i 1258.⁴⁹

De tota manera, on millor es pot copsar el pes del conreu del vi al terme de Ciutat de Mallorca és a través de les vendes de drets reials, ja que en concentra habitualment entorn del 40%. Al quadre següent es pot veure l'import total de les vendes de l'any i la quantitat corresponent a Ciutat.

45. Pini (1974); Salrach (1993 i 2001).

46. ECR 348, f. 3v.

47. ECR 347, f. 116.

48. ECR 349, f. 4v, any 1278.

49. Soto (1985).

Quadre 2. Vendes de drets reials del vi a Mallorca i a ciutat

Any	Total (En solidos reials de València)	Ciutat	%
1267	2100	1000	47,62
1273	5725	2000	34,93
1274	4097	1420	34,65
1275	5083	2020	39,74
1276	5760	2260	39,23
1277	5100	1800	35,29
1278	7420	4000	53,90
1279	4400	4000	90,90
1280	9264	4000	43,17
1289	5130	4000	77,97
1290	6785	4800	70,74

Font: Soto (1997).

Aquestes quantitats poden ser enganyoses, ja que el total de l'illa no inclou sempre els mateixos termes. Així, per exemple, l'any en què el pes de la Ciutat és més gran, 1279 (Ciutat acapara més del 90%), en realitat el que passa és que els drets venuts només corresponen a Ciutat i al delme d'Inca. Crec que el que millor pot servir de punt de referència real és l'any següent, 1280, no només perquè és l'any en què les rendes totals són més altes, sinó perquè la quantitat de districtes inclosos és la major de la llista.⁵⁰ Aquest any, Ciutat representa el 43,17%, probablement el que més s'acostaria al seu pes real.

El cas de Ciutat convé comparar-ho amb algun altre, per exemple Inca i Felanitx.

Al terme d'Inca es recullen poques notícies de plantació de vinyes,⁵¹ però, en canvi, l'evolució dels drets reials palesa la segona concentració illenca, com ho mostra el quadre 3.

Si prenem com a punt de referència l'any 1280, Inca representaria entorn del 25% de les rendes reials del vi a Mallorca.

Com a exemple del que he dit anteriorment que el nombre de documents consignats no té per què coincidir amb la importància realment assolida per la vinya, podem posar el de la zona de Felanitx-Porreres. Aquesta àrea, que ja comptava amb tradició vitícola anterior a la conquesta musulmana,⁵² durant els segles XIX i XX va assolir un paper important com a productora per al mercat intern mallorquí.⁵³ Seguint la documentació, el 1258 Jaume Picany engegà una

50. S'hi inclouen Pla de Ciutat, Valldemossa, Inca, Sineu i Petra, Campos-Felanitx i Porreres, Manacor i Bellver, Montuïri-Llucmajor i Castellitx, Artà, Canarossa i Bunyola.

51. 1266: Venda d'una «vinea nostra plantata» al terme d'Inca (ECR 345, f. 188v). 1280. Es ven un tros de terra en part plantat de vinya i en part per plantar-hi, per 30 *solidos* reials de València (ECR 350, f. 38). 1281: Es venen onze quarterades i mitja de terra plantades de vinya i per plantar-hi al *rabal* del Rei, per 21 lliures reials de València (ECR 16, f. 23). 1286: Es ven mitja peça de terra «in qua est plantata vinya [sic] et ad plantandum, cum arboribus qui ibi sunt» per 7 lliures 15 *solidos* reials de València (ECR 351, f. 125v).

52. Vegeu la nota 1.

53. Binimelis (1993).

Quadre 3. Vendes de drets reials del vi a Mallorca i a Inca

Any	Total (En solidos reials de València)	Ciutat	%
1267	2100	1000	47,62
1273	5725	2000	34,93
1274	4097	1420	34,65
1275	5083	2020	39,74
1276	5760	2260	39,23
1277	5100	1800	35,29
1278	7420	4000	53,90
1279	4400	4000	90,90
1280	9264	4000	43,17
1289	5130	4000	77,97
1290	6785	4800	70,74

Font: Soto (1997).

important iniciativa de plantació de vinya en donar set permisos a la zona, que seguiria més tard amb referències documentals de plantació de vinya molt abundants.⁵⁴

Però això sembla ser més aviat un miratge.⁵⁵ Si comprovem el pes que tenien els drets reials sobre el total de l'illa, veurem que era una quantitat no menyspreable, però més aviat minsa.

Les condicions dels establiments

Durant l'alta edat mitjana, a Catalunya la plantació de vinya anava acompanyada d'un contracte d'establiment, la *complantatio*,⁵⁶ que garantia per a allò establert el capital i els mitjans necessaris. L'evolució de les fórmules contractuals va fer que durant el procés de colonització de Mallorca aquest tipus de contracte es veié substituït per d'altres, sobretot l'establiment emfitèutic i la parceria. En aquests contractes, com veurem a través d'alguns exemples significatius, els establimentadors facilitaven no sols la terra, sinó els elements necessaris per a la producció de vi (bótes, tines...), i en molts casos alguns tipus de moratòries contractuals, ajornant el pagament de la renda o cens durant uns anys, fins que l'explotació fos viable. Posteriorment, la renda cobrada sobre les vinyes era prou alta, normalment la cinquena o la sisena part d'allò produït. Si hi afegim el pagament de delmes i rendes reials, això suposava poc menys de la

54. Kirchner i Soto (2006); Soto (2013).

55. La documentació conservada a l'Arxiu del Regne de Mallorca és molt irregular segons les zones. Per exemple, la porció corresponent a Nunó Sanç, a la qual pertanyen Felanitx i Porreres, així com Bunyola i Valldemossa, està sobredimensionada, perquè bona part de la documentació conservada correspon a propietats del comte de Rosselló que segurament s'afegiren a la documentació reial a partir de 1241, data de la mort sense descendència de Nunó Sanç i de l'absorció de la seva porció per part del rei Jaume I, cosí seu.

56. Salrach (1993 i 2001).

Quadre 4
Vendes de drets reials del vi a Mallorca i a Felanitx-Porreres-Campos

ANY	Total (En solidos reials de València)	Felanitx-Porreres-Campos	%
1273	5725	400	6,99
1274	4097	240	5,86
1275	5083	320	6,29
1276	5760	330	5,72
1277	5100	240	4,70
1278	7420	280	3,77
1280	9264	450	4,86

Font: Soto (1997).

meitat de la verema, que era el que normalment estipulaven els contractes de parceria. Es tractava de proporcions molt superiors a la del cereal, i fins i tot superiors a les de l'oli, de manera que l'incentiu per plantar vinya havia de ser molt gran per acceptar aquestes condicions tan oneroses. En el cas de Mallorca, la coexistència de parceria i establiment (*acapia*, que després es transforma del tot en establiment emfitèutic) planteja una sèrie de qüestions de resposta poc clara: segons sembla, la parceria resulta més freqüent en les etapes més immediates a la conquesta i repoblació, mentre que a l'inici l'establiment és una mica menys estès, però s'hi acaba imposant.⁵⁷ Crec que les parceries inicials, igual que els contractes d'esplet, corresponen a una perspectiva d'explotació ràpida, quasi predatòria, en què establidors i establerts cercaven guanys a molt curt termini (hi ha parceries de dos anys), i en quasi totes el protagonista és el cereal. L'establidor proporciona eines (arades, aixades, rastells, llavors...) i parteix la collita a mitges amb l'establert. En algun moment es va plantejar quan es produí l'expansió del cereal a Mallorca, després de la conquesta;⁵⁸ per molt que la seva expansió va continuar posteriorment, crec que va ser en aquests anys inicials posteriors a la conquesta, en el primer repoblament, quan es va encetar aquest procés. Els parcers tenien interès a rendibilitzar les terres al màxim i en períodes molt curts. Això planteja una altra qüestió, que és fins a quin punt això es pot fer en terres que no hagin estat llaurades prèviament. Paga la pena rompre una terra no condicionada a la cerealicultura (o sigui, una garriga, un bosc, un marjal...) en períodes tan curts com els que plantegen les parceries de les quals parlem? No es tractava més aviat de «recuperar» terres antigament llaurades i que no ho eren «des temps dels sarraïns»?⁵⁹

Els establiments emfitèutics, que acabaren imposant-se, devien tenir una altra finalitat, que és la d'omplir l'espai efectivament, de forma estable, assegurant el poblament (per això les clàusules que fan referència a l'afocament), i no és gens arriscat pensar que tenien relació amb

57. Santamaria (1990); Soto (1999).

58. Jover-Soto (2003).

59. Vegeu, per exemple, el permís per plantar vinya en una honor de Felanitx: «quod honorem non fuit laboratum a tempore in quod terra Mayoricarum fuit a manibus sarrazenorum erepta» (ECR 345, f. 212v).

l'alternativa que suposava la repoblació del País Valencià. Els establiments, a més, tenien unes clàusules de pagament menys oneroses, tot i que incloïen el pagament d'una entrada que podia ser elevada.

En el cas de la viticultura, la combinació de contractes de parceria, esplet i establiment manifesta un biaix molt semblant.

Un bon exemple d'aquest tipus de parceria és el del 26 de juliol de 1240, en què el jueu Juceff Mocatil signa un contracte de parceria per sis anys de l'alqueria Rafal Abensaha o Abinjafia,⁶⁰ situada al terme d'Esporles, amb Bernat Marquès i Miquel de Valls. Juceff es queda amb una sisena part de la producció de pa. La producció dels arbres fruiters, vinya i oli es repartirà en dues meitats. Les despeses també seran meitat per meitat. Al final del termini s'ha de retornar l'alqueria.

Com a establiment típic, podem citar el 1247 el d'una honor a l'alqueria Benifrangí de Montuiri, on s'estipula «quod ibi plantes una quarterata de vinea, et de vindemia non tenearis dare mihi nisi quintu».⁶¹ En els casos en què es pretén incentivar la plantació de vinya, es donen exempcions importants, com el 1262, en què s'estableix una honor a l'alqueria de Coalbet, a Bunyola, «ad sexenam de pane, olei et canbi et lini, et tascam vini, et ultra detis domini Regi et suis deciman, et ego [l'establidor] faciam censum». El menor pagament en vi es deu al fet que «infra vii annos tenearis in dicto honore plantare une quarterate vinee».⁶² Els establiments de vinya poden ser gravats no a parts, sinó amb censos fixos, com és el cas de l'alqueria Major de la Torre, al terme de Banyalbufar, el 1272.⁶³ Com he dit abans, la lògica de l'establiment consistia a mantenir l'alqueria poblada i focada («et promittimus ece in dicta alqueria habitantes et affogantes nos et nostri»). Encara que en aquest cas hom no parla directament de vinya («...stabilio ...alqueriam meam...»), més tard hom afegeix «predictam itaque alqueriam cum domibus et turri que ibi est, cum ómnibus etc., et cum .ii. cubis, quorum unus est .i. saumatorum et alius .xxx. saumatorum, et cum botis que compliunt .iiii. milia quartinos vini». Aquest establiment estava gravat amb un cens de 52 morabatins i mig (21 lliures reials de València, més que els drets reials de mols districtes de Mallorca). Les dimensions de l'explotació vitícola eren, doncs, força importants: els cups tenien una capacitat de vuitanta somades, i les bótes contenien 3.000 quartins. En resulten uns 900 hl de vi, una quantitat realment sorprenent.⁶⁴

60. Coll (2013, doc. 146) transcriu Abinyola. El contracte inclou clàusules molt concretes, «cum omnibus terminis pertinentiis, olivaris, et arboribus et vineas suis ad benelaborandum et meliorandum. Ita quod vos laboretis cum vestris bestiis sive bovis et faciatis omnes missiones necessarias dicte alquerie de vestro proprio. Ita quod de omni fructus panis que Deus dederit in dicta alqueria detis michi sex partem fideliter; et de omnibus fructibus arborum, et vinearum et de olei facto/a detis michi medietatem et vos accipias aliam medietatem. Tamen ego mittam medietatem in missione colligendi olivas et faciendi oleum et vos aliam medietatem. Ita quod in capite termini reddas michi dictam alqueriam. Ita quod si in capite primi anno, de primo usque ad terminum ad bene potandum vineas, et exermandum arbores, et fodiendum».

61. ECR 341, f. 160.

62. ECR 347, f. 262v.

63. ECR 348, f. 37v.

64. La somada, segons Alsina, Feliu i Marquet (1990), a Mallorca no és una mesura de capacitat de vi, sinó d'oli, i equival a 99,49 l. En canvi, és una mesura de vi a Vilafranca, i allà equival a 125,202 l. El quartí sí que és recollit com a mesura vitícola mallorquina, i equival a 26,676 l.

Conclusions

La colonització posterior a la conquesta de Mallorca el 1229 implicà que, com a la Catalunya Nova o a València, els conqueridors estenguessin una vinya que, si no havia desaparegut, havia passat a formar part d'un policonreu de consum domèstic, i on probablement o no es produïa vi o es feia en proporcions molt petites. L'expansió de la vinya va ser molt ràpida, superior a la d'altres conreus «colonials» com l'olivera, i paral·lela i complementària a la del cereal, ja que en molts casos la vinya es plantava en zones no aptes per al cereal.

Inicialment, el paisatge vitícola apareix com una vinya promíscua, alternant amb altres conreus arborícoles i fins i tot d'horta, però hom veu una tendència a l'especialització, la creació d'una autèntica vinya comercial. Això es fa palès per les grans quantitats de terra cedides per a la seva plantació, així com per la concentració de la vinya als principals nuclis de l'illa, sobretot Ciutat de Mallorca, que aplega gairebé la meitat de la producció, i també Inca, seguida a distància d'altres zones, atès que la vinya s'expandí pertot.⁶⁵ Això palesa una dicotomia entre el cultiu promíscu de la vinya, a les zones interiors, i una tendència al monocultiu a les zones més urbanitzades, o millor comunicades.

Els contractes inicials semblen predominantment de parceria, alguns a temps molt curts, però s'acaba imposant, en un termini de temps relativament ràpid, l'establiment de caràcter emfitèutic que garanteix la fixació de la residència dels establerts. Les condicions de la parceria són normalment a mitges, mentre que en l'establiment els pagaments s'estipulen o bé en censos fixats en moneda o bé en una sisena part; les reduccions temporals de pagament per tal d'engegar la plantació són molt habituals.

Al principi del segle XIV, l'expansió de la vinya ja havia assolit uns nivells altíssims. El 20% del total dels delmes corresponia al vi,⁶⁶ mentre que els grans representaven el 56,5%, la ramaderia l'11%, l'oli el 10% i l'hortalissa menys del 2,5%. El vi mallorquí era exportat a bastament, i, el 1273, per exemple, Pere III d'Aragó feia importar vi blanc i vi vermell «del millor e pus que aquí puxats trobar» per a les noces del seu fill primogènit.⁶⁷ Evidentment, el segle XIII havia contemplat una gran expansió dels conreus vitícoles a Mallorca.

Bibliografia

- ALSINA, Claudi; FELIU, Gaspar; MARQUET, Lluís (1990). *Pesos, mides i mesures dels Països Catalans*. Barcelona: Curial.
- BARCELÓ, Miquel (1984). «Alguns problemes d'història agrària mallorquina suggerits pel text d'al-Zuhri». Dins Miquel BARCELÓ. *Sobre Mayúrqa*, Palma, p. 35-53.

65. Juan (1993) assenyala que al segle XIV la segona zona productora de Mallorca era Alcúdia. La documentació que he consultat conté molt poques dades sobre aquest districte, ateses les seves característiques, que ja s'han explicat.

66. Juan (1993).

67. Trenchs, 1993, doc. núm. 24.

- BENET, Albert (1993). «El conreu de la vinya al pla de Bages als segles X-XI». Dins E. GIRALT (coord.). *Vinyes i vins: mil anys d'història*. Vol. II, Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 241-264.
- BINIMELIS, Jaume (1993). «L'estació enològica de Felanitx i la reconstrucció de la vinya a Mallorca a la primera meitat del segle XIX». Dins E. GIRALT (coord.). *Vinyes i vins: mil anys d'història*. Vol. II, Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 225-244.
- BISSON, Thomas N. (1985). *Fiscal accounts of Catalonia under the Early Cont-Kings (1151-1213)*. Berkeley: California University Press.
- Bonnassie, Pierre (1979). *Catalunya mil anys enrere. Creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya de mitjan segle X a final del segle XI*. 2 vol., Barcelona.
- BORRERO FERNÁNDEZ, Mercedes (1995). «La viña en Andalucía durante la Baja Edad Media». Dins *Historia y cultura del vino en Andalucía*. Sevilla: Universidad de Sevilla.
- CASTRO, Teresa de (1996). «La alimentación en la cronística almohade y nazari: acerca del consumo del vino». Dins *XIV Jornades d'Estudis Històrics Locals. La Mediterrània, àrea de convergència de sistemes alimentaris*. Mallorca, p. 591-614.
- COLL, Carme (2013). *El Llibre Manual de Pere Romeu, notari públic de Mallorca (1240)* (Estudi del document, memòria d'investigació per a l'obtenció del diploma d'Estudis Avançats). Palma: Universitat de les Illes Balears.
- DIVERSOS AUTORS (1996). *Vino y viñedo en la Europa medieval. Actas de las Jornadas celebradas en Pamplona los días 25 y 26 de enero de 1996*. Pamplona: Asociación Cultural Alfonso López de Corella.
- ESCARTÍN, E. (2005). *El vino en el Islam clásico*. Sevilla.
- GARCIA OLIVER, Ferran (2004). «Els cultius». Dins Josep Maria SALRACH (coord.). *Història agrària dels Països Catalans. L'edat mitjana*. Vol. 2, Barcelona, p. 301-334.
- GIL, L.; VALDÉS, C. M.; DÍAZ FERNÁNDEZ, P. (2002). *La transformació històrica del paisatge forestal en las islas Baleares. Tercer Inventario Forestal Nacional, 1997-2007*. Madrid.
- GUINOT, Enric (1993). «El mercat local de vi a la València medieval». Dins E. GIRALT (coord.). *Vinyes i vins: mil anys d'història*. Vol. I, Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 431-442.
- JOVER, Gabriel; SOTO, Ricard (2003). «De la agricultura andalusí a la feudal: ¿una ruptura agroecològica? (Mallorca, 1230-1350)». Dins A. SABIO i I. IRIARTE (eds.). *La construcción histórica del paisaje agrario en España y Cuba*. Saragossa: Universidad de Zaragoza; Catarata.
- JUAN, Josep (1993). «L'evolució de la producció vitícola a Mallorca entre els segles XIV i XVII». Dins E. GIRALT (coord.). *Vinyes i vins: mil anys d'història*. Vol. I, Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 409-418.
- KIRCHNER, Helena; SOTO, Ricard (2006). «Les tècniques agràries andalusines i les transformacions posteriors a la conquesta catalana a les Illes Balears» Dins A. BONNER i F. BUJOSA (dir.). *Història de la ciència a les Illes Balears*. Vol. 1. *L'edat mitjana*. Palma, p. 101-152.
- MARIMON, Pau (2009). «El vi: cultura a l'Antiguitat balear», *Historica.cat* (Revista digital d'història) núm. 43.
- MARTÍN GUTIÉRREZ, Emilio (2004). *La organización del paisaje rural durante la Baja Edad Media. El ejemplo de Jerez de la Frontera*. Sevilla: Universidad de Sevilla; Cadis: Universidad de Cádiz.

- MAS, Antoni; SOTO, Ricard (2007). «Els repartiments de Mallorca: diversitat de fonts i d'interpretacions metroològiques». Dins Enric GUINOT i Josep TORRÓ (ed.). *Repartiments a la Corona d'Aragó (segles XIII-XIII)*. València: Universitat de València, p. 75-113.
- OLIVER, Manel (1993). «Del vi a l'aiguardent. Mallorca, XVIII-XIX». Dins E. GIRALT (coord.). *Vinyes i vins: mil anys d'història*. Vol. I, Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 463-491.
- PÉREZ, Plàcid (en premsa). «De jovades i quarterades. Amidaments i equivalències a partir de la relectura del *Llibre del repartiment de la porció reial de Mallorca* (s. XIII)».
- PINI, Antonio I. (1974). «La viticultura italiana nel Medioevo (Coltura delle vite e consume del vino a Bologna dal X al XV secolo)», *Studi Medievali* 3a sèrie, any XV, fase 2, p. 759-884.
- ROSSELLÓ, Guillem (1973). *Los siglos oscuros de Mallorca, Mayurqa* núm. X (separata).
- ROSSELLÓ, Vicenç Maria (1974). *Mallorca. El sur y el sureste*. Palma de Mallorca.
- SALRACH, Josep Maria (1993). «La vinya i els viticultors a la Catalunya de l'Alta Edat Mitjana». Dins E. GIRALT (coord.). *Vinyes i vins: mil anys d'història*. Vol. I, Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 117-145.
- (2001). «La viticultura de la Catalunya Nova després de la conquesta: societat i mercat en el segle XIII», *Acta Historica et Arcaeologica Mediaevalia*, núm. 22, p. 229-256
- SÁNCHEZ BENITO, José María (2009). «La vid y el vino en la meseta meridional castellana», *Cuadernos de Historia de España* núm. LXXXIII, p. 25-59.
- SANTAMARÍA, Álvaro (1990). *Ejecutoria del reino de Mallorca, 120-1343*. Palma: Ajuntament de Palma.
- SERRA, Assumpta (1993). «El vi, la seva importància i la seva elaboració entre els segles XIII-XVI a la Catalunya Central». Dins E. GIRALT (coord.). *Vinyes i vins: mil anys d'història*. Vol. I, Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 281-298.
- SOTO, Ricard (1978). «La aljama judaica de Ciutat en el siglo XIII (época de Jaime I)», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lulliana* any XCV, núm. XXXVI, p. 145-184.
- (1985). «Alguns casos de gestió colonial feudal a la Mallorca del segle XIII», *Estudi General* num. 5-6, p. 343-369.
- (1997). «Patrimoni reial i transformacions agràries a Mallorca en el segle XIII». Dins *Actes del Colloqui «Corona, municipis i fiscalitat a la Baixa Edat Mitjana»*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 555-573.
- (1999). «Colonització i diferenciació pagesa a la Mallorca dels segles XIII». Dins Jordi NADAL. *La industrialització i el desenvolupament econòmic d'Espanya*. Vol. I, Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 375-401.
- (2013). «L'organització agrícola de les noves terres a Mallorca i el paisatge rural». Dins *Jaume I. Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*. Vol. II, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 457-493.
- TORRÓ, Josep (1992). *La formació d'un espai feudal. Alcoi de 1245 a 1305*. València.
- (1999). *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*. València: Universitat de València.
- TRENCHS, Josep (1993). «El vi a la taula reial: documents per al seu estudi a l'època del Rei Cerimoniós». Dins E. GIRALT (coord.). *Vinyes i vins: mil anys d'història*. Vol. I, Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 343-366.

URVOY, Dominique (1978). *Le monde des ulèmas andalous du VII/VIIIe siècle (Étude sociologique)*. Gènova.

VIRGILI, Antoni (2001). *Ad detrimendum Yspanie. La conquesta de Turtùsa i la formació de la societat feudal*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona; València: Servei de Publicacions de la Universitat de València.